

TÜRK DİLİNİN LEKSİK-SEMANTİK TƏŞƏKKÜLÜ

Ortaq türk ədəbiyyatı qədim dövrdə Orxan-Yenisey abidələrinin, orta dövrdə isə dörd fundamental, möhtəşəm klassik əsərin üzərində yüksəlir. Bunlar türk və dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri sayılan "Dədə-Qorqud" dastanları, bəşər tarixinin və mədəniyyətinin həcm etibarını ilə ən böyük əsəri olan "Manas" dastanı, böyük türk mütəfəkkiri, şairi və dövlət xadimi Yusif Xas Balasaqunlunun "Qutadqu Bilig" poeması və ilk türk ensiklopedik, dahi dilçi, filoloq, etnoqraf, mədəniyyətşünas Mahmud Kaşğarının "Divanı Lügət-it-türk" əsəridir.

DLT universal bir əsər kimi bütün qrup, dil və ləhcələrin fəvqündə dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan təxminən hamsının əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin xəzinədir.

Divanın ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lügət deyil, izahlı lügət, daha doğrusu, ilk türk ensiklopediyası olmasıdır. Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri - başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, mənəvi-milləti dəyərləri, psixologiyası, dünyagörüşü, həyat tərzi, adət-ənənələri, ailə qohumluq, qonşuluq və ümumən sosial münasibətləri, geyimi, mətbəxi, oyunları, əyləncəsi - bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır.

Divanın digər ən mühüm özəlliyi dünya dilçilik tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratması və zəngin türk dili ilə müqayisəsini aparmasıdır.

Divan da 40-a yaxın dil və ləhcə üllüstrasiya olunmuşdur.

M.Kaşğari bu kitabı hikmət, atalar sözü, şeir, rəzəz, nəsr kimi ədəbi parçalarla süsləyərək yazmış, türk xalq fəlsəfəsinin və folklorunun parlaq nümunələri olan çoxlu sayda atalar sözləri, bir-birindən gözəl poetik parçalar, mənalı bənd və beytlər, xeyli tarixi və etnoqrafik məlumat vermişdir.

Bu nadir lügət - ensiklopediya sayəsində qədim yazılı abidələrimizin daha düzgün oxunması və anlaşılması, milli mədəniyyətimizin bir çox mühüm cəhətlərini daha yaxşı öyrənilməsi və qavranılması mümkün olacaqdır.

Bu əsər ərəblərə türk dilini öyrətmək, xilafətdə və bütün dünyada türklərin getdikcə artan siyasi, hərbi üstünlüyünü həm də mədəniyyət sahəsində canlandırmaq məqsədi ilə yazılmışdır.

Bu əsər harada yazılmışdır? Bu suala bir mənalı cavab vermək çətindir. Ehtimal ki, müəllif hələ Türkünstanda ikən müəyyən hazırlıq işləri görmüş, Bağdadda yazıldığına inanırlar.

DLT elm aləminə 1914-cü ildən məlum olmuşdur.

Quruluşuna görə DLT çox mürəkkəb əsərdir. Burada 9 minə yaxın söz verilmişdir. Maddə içində və mətndə rastlanan baş söz və söz birləşmələrinin miqdarı hər nəşrdə fərqlidir. Bu onunla bağlıdır ki, M.Kaşğari çoxmənalı sözləri və omonimləri hər maddə altında verdiyi halda, ayrı-ayrı nasirlər onları parçalayaraq iki, bəzən üç, hətta 4-5 maddə halına salmışdır.

Ərəb dilinin qaydalarına uyğun şəkildə müəllif misal, müzaaf, ortası sükunlu sözlər qrupunu ayrı-ayrı yarımbaşlıqlar altında toplayır, fellərin müzare və məsdərlərini göstərir, yeri gəldikcə geniş və qısa qrammatik izahatlar verir.

Rusiyada DLT ilə bağlı araşdırmalara gəldikdə, burada birincilik türkoq V.V.Bartolda məxsusdur. O, 1921-ci ildə Mahmud Kaşğarının Lügətinin məzmununun icmalı və ona dair bəzi xülasələr başlığı ilə bəzi qeydlər aparmışdır.

Divanın tədqiqində məhşur tarixçi Əhməd Zəki Vəlidu Toğanın qələmindən çıxan əsərlərini əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

M.Kaşğari və DLT haqqında son məruzələr isə Esin Tərəs və Əmək Üşənməz, o cümlədən bu sətirlərin müəllifi tərəfindən 2007-ci ilin 10-15 sentyabrda Ankarada keçirilən Beynəlxalq Asiya və Şimali Afrika çalışmaları konqresində oxunmuşdur.

DLT orta türk dövrünün şah əsəri, əvvəlki türklüyün ensiklopediyasının aynasıdır. Həmin dövrün digər möhtəşəm əsərlərindən fərqli olaraq "Divan" birbaşa türk dilinə, ədəbiyyata, folklorla, mədəniyyətə, etnoqrafiyaya aiddir.

DLT-nin əsas mətni 1072-74-cü illərdə Türkünstanda yazılmış, 1075-77-ci illərdə illərdə M.Kaşğari onun üzərində Bağdadda tamamlanma və redaktə işləri aparmışdır. Əsər 1915-17-ci illərdə nəşr edilərək türkologiyanın ən böyük və zəngin mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdır.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti M.Kaşğarının DLT əsəri türkologiya elminin və türklüyün ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəridir.

Türk xalqlarının dili və ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan bu abidənin, gec də olsa, milli filologiyamızın dövrüyəsinə daxil edilməsi elminizin qarşısında yeni-yeni üfüqlər açacaq, elmi türkçülüynün banisi M.Kaşğarının böyüklüyün və onun ölməz əsərini, türk dünyasının ensiklopediyası və türklüyün aynası olan "Divan lügət-it-türkün" əzəməti onda da yaxşı anlaşılacaqdır.

Türk yazılı abidələri içərisində Qütbün "Xosrov və Şirin" əsəri nəzər diqqəti daha çox cəlb edir. Bu poemada dilin müxtəlif təbəqələrində hər üç dil ailəsinin əlamətlərinə (oğuz, karluq, qıpçaq) müvazi olaraq aparıcı əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, leksik tərkibdə daha çox qədim oğuz elementləri (qismən də qıpçaq), fonetik və morfoloji quruluşda isə karluq-qıpçaq dil qruplarına xas cəhətlər özünü göstərir.

Qütbün Xosrov və Şirin poemasının əlyazması 24 səhifədən ibarətdir. Cəmi 91 fəsildən ibarət olan bu əsərdə

¹³ Bakı Dövlət Universiteti

4770 beyt vardır. Qütb Nizaminin poemasını bir növ ixtisarla tərcümə etmişdir. Onun poeması Nizaminin əsərindən 2300 beyt azdır.

Ayrı-ayrı türk dilləri qrupları ümumiyyətlə bədii inkişaf yoluna, elə bu məqamda da külli spesifik əlamətlərə malik olduğu kimi, elə bu qrupların özləri də tarixi inkişaf prosesində ayrılmalara məruz qaldığı üçün qrup daxilində fərqlənmələrə malik olur, əvvəlki kökündən tamamilə ayrılrsa da, az-çox, ancaq burada özünü göstərən leksik-fonetik və qrammatik xüsusiyyətlər də kəsb edir. Oğuz qrupu

dillərinə məhz bu cəhətdən baxmaq, inkişaf prosesi ilə əlaqədar müəyyən dövrlərdə özünü göstərən cəhətləri aşkar etmək lazım gəlir.

“Öt-töhfət üt zəkiyyə fel-lügət-it türkiyyə” əsərinin lüğətinin zamanəmizə qədər gəlib çıxan vahid nüsxəsi İstanbulda Bəyazid kitabxanasının Vələddin Əfəndinin şöbəsində saxlanılır.

Əsəri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə XV əsrin abidəsi hesab edilir. Poemanın leksik tərkibin müəyyən etdikdə, arxaik sözlərin çox olması diqqəti cəlb edir. Burada müasir türk dillərinin heç birində müşahidə edilməyən arxaik sözlərə rast gəlmək olur. Məs: Bibi- yazmaq

Bitik- məktub

Ökük- çox

Poemanın dilində müşahidə edilən arxaik sözlərin bir qismin isə bu və ya digər müasir türk dilində seyrək də olsa müşahidə edilir. Məs:

Ağırlamaq- hörmət etmək

Anıl- anmaq, yada salmaq

Bilgə- alim

Yaratıq- yaratmaq

Poema oğuz dialekti əsasında yazılmışdır. Bu fikrə gətirib çıxaran əsas səbəb poemada oğuz elementlərinin qıpçağa nisbətən üstünlük təşkil etməsidir. Bu üstünlük özünü elə leksik vahidlərin müqayisəsində göstərir.

Poemada işlənən ərəb fars mənşəli sözlərin miqdar etibarı ilə həmin dövrdə Qızıl Orda ərazisində yaranan başqa abidələrlə müqayisədə daha çoxdur. Poemada müşahidə edilən ərəb və fars sözlərindən nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik: abad, Allah, avaz, atəşxana, asayış

“Dastani Əhməd Hərami” türk dillərinin istinad etdiyi abidələrdən biridir.

Dastan sadə, aydın, canlı danışıq dilində o dövrün ədəbi dilinə xas olmayan bir tərzdə ərəb-fars söz və söz birləşmələrindən çox az istifadə edilərək yazılmışdır.

Dastanda işlənmiş ərəb fars mənşəli sözlərin əksəriyyəti işlək olan hamı tərəfindən başa düşülən sözlərdir. Məs:bağ, dastan, dayə, əlvən, pərdə və s.

Dastanda işlənən izafət tərkibli birləşmələrin çoxu paralel şəkildə Azərbaycan söz birləşmələri kimi verilib.

Məs:sərasər- başdan başa, dünü gündüz, gecəsi gündüz-gecə-gündüz

Dastanın Azərbaycan dilində yazılmasını sübut edən tutarlı dəlillər var. Hər şeydən əvvəl, bu özünü “Dastan”ın fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərində özünü göstərir.

Dilin tarixi, ilk növbədə sözxün tarixi ilə bağlıdır. Sözxün kökü, mənşəyi söz köklərində morfonoloji, semantik dəyişmələr mövzusu hər zaman dünya dilçilərinin əsas tədqiqat obyektlərindən olmuşdur.

1878-ci ildə F.de Sössür tərəfindən paralel şəkildə fonoloji sistemdə konsonant reflekslərin öyrənilməsi ilə larinqal nəzəriyyənin əsasını qoyur. F. de Sössür tərəfindən larinqal nəzəriyyə Hind-Avropa dilçiliyində öyrənilməsi sahəsində böyük bir dönüş bir yaratdı. Bu nəzəriyyə XX əsrin ortalarında Hind-Avropa Dillərinin kök morfemlərinin strukturunu, ilkin söz yaradıcılığı məsələlərinə yeni baxışların yaranmasına səbəb olur.

Nəzəri məsələlərdə Hin-Avropa dilçiləri daha çox elmi nəticələr əldə etmişlər.

Hind-Avropa dilçiliyin ilkin söz kökləri ilə bağlı sistemli qanunauyğunluqlar müəyyənləşdirilmişdir.

Türkoloji dilçilikdə təkhecalı söz köklərində variantlılıq müxtəlif səbəblərlə izah olunur. Bu prosesin aqültinativ quruluşunun formalaşmasında qədər olan dördə baş verdiyi güman edilir.

Bir dildə danışılan sözlərin hamısına həmin dilin lügət tərkibi deyilir.

Bir dildə lügət tərkibi nə qədər zəngin və çox cəhətli olarsa dil o nisbətdə zəngin və inkişaf etmiş olar.

Türk dilinin də lügət tərkibi zəngindir. Müasir ədəbi dilimizin lügət tərkibində xalis türkcə və müxtəlif dillərdən alınma leksik vahidlər vardır.

Dilimizin lügət tərkibinin əsasını xalis türkcə leksik vahidlər təşkil etməkdir. Ana, baba, cocuk, kız, kardəş, oğul, kapı, baca, dağ, taş, su, ekmək və s. kimi minlərlə sözlər və işlətdiyimiz bütün fellər türk dilinin özünə məxsus sözlərdir. Bununla bərabər türkcənin lügət tərkibinə başqa dillərdən bir çox sözlər keçmişdir.

Həmin sözlər türkcədə qayınyıb qarışmışdır. Bu hər dilin inkişafında qaçılmaz haldır, çünki dil dar bir inkişaf çərçivəsi içində öz-özünə inkişaf etmir.

Bütün dillər kimi, türk dili lügət tərkibinin əsasında lügət fondu təşkil etməkdədir. Əsas lügət fondu lügət tərkibində xeyli dardır. Bütün sözlərin köklərini, yəni bəsit bir kökdən ibarət olan sözlər təşkil edir.

Dilin lügət tərkibi, daim dəyişmə halındadır. İctimai nizamın dəyişməsi, istehsalın, elm mədəniyyət və texnikanın inkişafı ilə əlaqəli olaraq lügət tərkibindən arxaikləşən sözlər düşməkdə və ona daha çox miqdarda yeni leksik vahidlər əlavə olunmaqdadır.

Türkcənin lügət tərkibi, əsas lügət fondudakı sözlərdən başqa işlətdiyimiz digər bütün sözləri, müxtəlif elm və sahələrlə aid sözləri və terminləri, dialektləri əhatə edir.

Mənaca köhnəlmiş və dildən çıxarılmış sözlərə və ifadələrə arxaizm deyilir. Bu sözlər dilimizdə artıq işlənmiş: effendi, medrese, çırak, bəy, polis, vali və s.

Elm və texnikanın inkişafı, siyasi və iqtisadi nizam dəyişiklikləri, cəmiyyətdə təmas vasitəsi olan dildə də bəzi yerli sözlərin işlənməsinin ehtiyacını yaradır, buna yol açır və ya bəzi sözlərin mənasına yeni bir mahiyyət kəsb edir.

Türk dilində bu cür omonimlər çoxdur çay (cay içdim, çaydan keçdim), kaç (kaçmaq feilin əmr forması) şəkildə müxtəlif mənaca bir-birinə yaxın olan sözlərlə sinonim deyilir. Yürək- kalp- gönül

Türkologiya elminin xüsusilə Azərbaycan- türk mənşəli alınmaların axtarış üzə çıxarmaq, onları toplayıb sistemli şəkildə öyrənmək, linqvistik səciyyəsinə müəyyənləşdirmək, etimologiyasını açıqlamaq və s. türkologiya elminin, xüsusilə də Azərbaycan-türk dilçiliyinin əsas və aktual vəzifələrindən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. I Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəfləri: elmi sessiyanın materialları. (Bakı şəhəri, 10 iyun 2016-cı il.) AMEA Folklor institutu- Bakı: Elm və təhsil, 2016
2. Əsgər Ramiz Mahmud Kaşğari və onun "Divan lüğət-it türk" əsəri. Bakı. MBM, 2008.
3. Paşayev Qəzənfər Məhəmmədi. Dilimiz-varlığımız. T.Hacıyev- Bakı: Ozan, 2011
4. Rüstəmov Rüfət Əşrəf. Türk dilinin sintaksisi. Dərslük. R.Ə.Rüstəmov: Bak: Elm və təhsil, 2012

Açar sözlər: türk ədəbiyyatı, dövr, əsər, şeir, universal.

Ключевые слова: турецкая литература, эпоха, произведение, поэт, универсал.

Key words: literature, period, artistic works, poems, universal.

Rezümə

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti M.Kaşğarının "Divani lüğət-it -türk" əsəri türkologiya elminin və türklüyün ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəridir. Bu abidə türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti üçün əhəmiyyət daşıyır.

Bir dildə danışılan sözlərin hamısına həmin dilin lüğət tərkibi deyilir.

Bir dildə lüğət tərkibi nə qədər zəngin və çoxçəhətli isə, dildə o nisbətdə zəngin və inkişaf etmiş olur.

Dilimizin lüğət tərkibinin əsasını xalis türk leksik vahidi təşkil edir.

Ana, bala, cocuk, kız, kardeş, oğul, dağ, taş, su və s. kimi sözlər türk dilinin özünə məxsus sözlərdir.

Türkcənin lüğət tərkibinə başqa dillərdən bir çox sözlər keçmişdir.

Резюме

Великий турецкий языковед и энциклопедист М.Кашгари и его произведение «Divani lüğət- it türk» являющиеся тюркологическим научным произведением. Эта письменность играет важную роль в языке и литературе, культуре тюркских этносов. В каждом языке все говорящая слов относится к словарный фонд. Как словарный фонд богатый и многогранный, то тогда язык бывает развитым. Основу словарного фонда нашего языка составляет тюркские слова.

В словарный фонд турецкого языка заимствуется слова из других языков.

Resume

The great encyclopedic of turkology science of turkish linguists and brightest, the most important is the work of others and works of "Divani-lugət it -türk" in M . Kashgari. The vocabulary of the language is all the words speak the same language.

The vocabulary of a language in the language is rich and developed against him, and rich. Vocabulary composition of the azerbaijani language is turkish lexical units of the net.

Turkish dictionary of many foreign words from other languages were included.

Rəyçi: dos. S.Abbasova